

I

İlk İslâmî Dönemde Ermeniler

Yrd. Doç. Dr. Ali İPEK

Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kars

Toplumlar öteden beri birbirleriyle tanışarak, anlaşarak ve kaynaşarak günümüze gelmişlerdir. Bazen bir savaş, bazen sel yahut kuraklıkların neden olduğu göçler, kimi zaman dinî veya millî muhtevalı akınlar ve kazanç maksatlı ticarî seferler, milletlerin tanışma bağları, buluşma noktaları olmuştur. Bu tanışmanın, buluşmanın en önemli ürünü ise, insanlık kültür ve medeniyetinin oluşması ve bütün dünyaya yayılması olarak tezahür etmiştir.

Müslümanların Ermenilerle olan ilk karşılaşmaları da, İslâm ordularının akınları, fetih hareketleri sırasında yaşandı. İlk Halife Hz. Ebu Bekir döneminde (11-13/632-634) meydana gelen Yermük savaşında, Georgius komutasında bir Ermeni birliği de Bizans saflarında Müslümanlara karşı savaşmıştı.¹ Irak cephesinde meydana gelen Kâdisiyye olayı (15/636-637), savaş hali de olsa, Müslüman -Ermeni münasebetlerinin daha açık bir örneğini ortaya koyar. Çünkü Sâsânî başkomutanı Rustem'in ordusunda Muşel Mamikonien komutasında üç bin kişilik bir de Ermeni birliği vardı.² İslâm ordularının bu ilk fetihleri sırasında Ermeniyе'nin merkezi Dvin 5 Muharrem 19 (6 Ekim 640) tarihinde Müslümanların eline geçti.³

Savaş hali Müslüman-Ermeni münasebetlerinin en yoğun safhası, Hz. Osman dönemi (23-35/644-656) Ermeniyе fetihlerinde yaşandı. İslâm orduları bu dönemde Azerbaycan'ın yanı sıra Ermeniyе'nin de yaklaşık tamamını fethederek, İslâm hâkimiyetine aldılar.⁴ Bölgede Dvin, Müslüman valilerin idare merkezi oldu.⁵ Bu durum her iki

topluma birbirini daha yakından tanıma imkânını sağladı. Nitekim Doğu Ermenileri komutanı Patrik Theodoros Rştuni, Müslümanlarla anlaşarak (653), İslâm ordularının yanında yer aldı.⁶ Müslümanlara olan bağlılığıyla tanınan Rştuni, Şam valisi Muâviye b. Ebi Süfyan'ın Halife Osman'a teklifiyle Arran, Gürcistan, Siuni (Karabağ) ve Derbend'e kadar Kafkas şehirleri umum hâkimliğine tayin edilmek suretiyle, aradaki bağlar daha pekiştirilmiş oldu.⁷ Müslüman halkın başta Tiflis, Ahlat, Dvin, Malazgirt, Erciş, Nahçıvan ve Erzurum gibi merkezlerde yerleşmesi,⁸ iki toplumun kaynaşmasını, sosyal hayatın gelişmesini sağladı. Böylece İslâm kültür ve medeniyeti Ermeniler üzerinde yansımaya başladı. Ermeniler giysileri, âdetleri ve ahlaklarında bile artık Müslümanlar gibi yaşıyorlardı.⁹

Dolayısıyla bu ilk fetihlerle Ermeni toplumu için yeni bir dönem başlamış oldu. Bu topluma daha önce Bizanslılar ve Sâsânîlerden görmedikleri haklar da tanınmıştı.¹⁰ Müslümanlarla imzalanan barış şartlarına göre, Ermenilerin can, mal emniyetleri sağlanacak, din, ibadet, örf ve âdetlerinde istedikleri gibi yaşamakta serbest olacaklar, kiliselerine, mabetlerine dokunulmayacaktı.¹¹ Bir başka değerlendirmeye göre de Ermeniler, altı yıl cizye ve haraç ödemeyecekler, bu sürenin bitiminde ise kendi istekleri ve güçleri nispetinde ödemedede bulunacaklar, kalelerine Müslümanlar tarafından Kur'an öğretici ve zabıta gönderilmeyecek, ancak on beş bin kişilik bir güçle Ermeniy'e'nin savunmasında Müslümanların yanında yer alacaklar, fakat bunlar Suriye'ye gönderilmeyeceklerdi.¹² Bu bakımdan Ermeniler bundan sonra Müslümanları, "Bizanslılardan çok daha müsamahalı ve fethettikleri şehirlerin sakinlerine dinlerini yaşama hürriyeti veriyorlar"¹³ şeklinde tanımışlardı.

Ermeniler, artık Bizanslıların teklif yahut tehditlerini geri çeviriyorlardı.¹⁴ Ermenilerin İslâm hâkimiyetine bağlılık göstermelerinde belki en önemli etken, din hürriyetinin verilmesi ve vergi kolaylığının getirilmesiydi.¹⁵

Bütün bunlara rağmen Thodoros Rştuni'nin ölümünden sonra (658), Müslümanlar tarafından bunun yerine getirilen Hamazasp Mamikonien, İslâm devletinin içinde bulunduğu bir kısım rahatsızlıkları fırsat bileerek, idaresine verilen yerlerde Bizans hâkimiyetini ilan etti.¹⁶ Esasen Ermenilerin İslâm hâkimiyetinden bir sıkıntısı yoktu, refah içinde yaşıyorlardı.¹⁷ Fakat bu dönemde Müslümanlar arasındaki rahatsızlık Ermenileri, hâlâ güçlü gördükleri, belki korktukları için Bizanslıların

yanına itmiş oldu. Gerçi bu durum fazla uzun sürmemiş, Muâviye b. İbî Süfyan'ın tek başına hilafete geçişiyle (661) son bulmuştu.¹⁸

I. Muâviye dönemi (41–60/661–680), Müslüman-Ermeni münasebetlerinin en olumlu ve verimli olduğu bir zamandır. Ermeniler de 661–680 yılları arasında en huzurlu, sükûnetli ve en parlak bir devirlerini yaşamışlardı.¹⁹ Bu dönem bölgede sürdürülen imar faaliyetleri sonucu, başta Dvin olmak üzere birçok şehir mamur hale getirildi.²⁰

Ancak Ermeniyeye bundan sonra Ermeni isyanlarına sahne oldu. Ermeniler, Müslümanlar arasındaki iç mücadeleleri fırsat bilmişlerdi. Böylesi fırsatları iyi değerlendiren bu toplum, Bizans İmparatorluğu'nun zaafa uğradığı zaman da Müslümanların yanında yer alıyorlardı.²¹

Ermeni isyanlarının, dolayısıyla Müslüman-Ermeni münasebetlerinin bozulmasının arkasında çoğu zaman Bizanslılar duruyorlardı. Çünkü Ermeniyeye, İmparatorluk topraklarına doğudan gelebilecek saldırılara karşı bir kale konumunda idi. Buranın elden çıkması, İmparatorluk için tehlike arz ediyordu.²² Bunun için Bizanslılar ne Ermeniyeye ve ne de Ermenilerden vazgeçiyorlardı.

İslâm orduları, çıkan Ermeni isyanlarını bastırmakta zaman zaman çok zor durumlarda kalmış ve önemli de kayıplar vermişlerdi. Bizans-Ermeni ittifakı, Ermeniyeye'de büyük ölçüde bir de tahribat sergilemişti.²³ Dönemin Emevî halifesi Abdümelik (65–86/685–705) tarafından Ermeniyeye valiliğine görevlendirilen Muhammed b. Mervan, bu Ermeni ayaklanmalarını güçlkle bastırabilmişti.²⁴

Bizanslıları yanlarına alan Ermeniler, bu isyan hareketleriyle İslâm hâkimiyetinden çıkarak bağımsızlık düşüncelerini gerçekleştirmek,²⁵ kendilerince istenmeyen adam olan valiyi bölgeden uzaklaştırarak, Müslüman varlığına son vermek istiyorlardı.²⁶ Bizanslılar ise, belki görünmez yönüyle, bölgede hem yeniden hâkimiyet kurmak ve hem de mezheplerini benimsetmek siyasetini güdüyorlardı.²⁷ Buna karşılık İslâm orduları başından beri Ermenileri hem Bizans baskısı ve hem de Hazar saldırılarına karşı korumuşlardı.²⁸

Nitekim, bir dönem (720–724) Hazar saldırıları karşısında zor durumda kalan Ermenilerin yardımına Mervan b. Muhammed koşmuştu. Halife Hişam tarafından Azerbaycan, Ermeniyeye ve el-Cezire valiliğine görevlendirilen Mervan b. Muhammed, Hazarları Güney Kafkaslardan çıkarmak suretiyle, bölgede İslâm hâkimiyetini yeniden sağlama almış, Ermenileri ve diğer halkları da rahatlatmıştı.²⁹ Bu

bakımdan Ermeniler, Mervan b. Muhammed'in Dvin'e girişini (732) coşkuyla karşılamışlardı. Mervan b. Muhammed de, Ermenilere karşı sevgi göstermiş ve Aşot Bagratuni'yi Ermeniyeye hâkimi tayin ederek, Halife adına kendisine Patrik unvanını vermişti.³⁰ Muhammed b. Mervan, bundan sonra Hazarlara karşı birlikte verilen savaşlarda elde edilen ganimetlerden bir bölümünü de Ermenilere veriyordu.³¹

Emevîler'in bu son zamanlarında, vali Mervan b. Muhammed'in de becerili idaresi sonucu, Ermenilerle ve özellikle de Bagratuni ailesiyle önemli bir yaklaşım ve anlaşma olmuştu. Bu bakımdan Bagratuniler, Abbasî hareketlerine karşı Emevîlerin yanında yer almışlardı.³² Bu durum Abbasîlerin, Emevîlerin yıkılışıyla Bagratunilere karşı soğuk bir tutum içine girmelerine neden oldu.³³ Abbasîler, Ermeni Mamikonien ailesine yaklaşarak, bunların güçlenmelerini ve Bagratunilere ait yerleri almalarıyla birbirleriyle mücadele içine girmelerini planlıyorlardı.³⁴ Fakat bu durumun farkına varan Ermeni ümerası, aralarında birlik sağlayarak, Abbasîlere karşı isyan hareketi başlatmış oldular. Esas itibariyle bu ayaklanmanın da hedefi, İslâm hâkimiyetinden çıkmak ve bağımsız bir duruma gelmekti.³⁵

Çıkan Ermeni isyanları üzerine, ilk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas, kardeşi Ebû Ca'fer Mansur'u Azerbaycan, Ermeniyeye ve el-Cezîre valiliğine görevlendirdi.³⁶ Bazı kayıtlardan bu dönem Ermeni isyanlarının daha geniş çapta olduğu anlaşılıyor.³⁷ Hilâfet ordusu karşısında yenilgiye uğrayan Ermeni ümerası Gürcistan'ın Kartli bölgesine sığınmışlardı.³⁸

Ebû Ca'fer Mansur, Ermeniyeden ayrıldıktan sonra (754) Ermeni isyanları yeniden ve daha yoğun bir şekilde ortaya çıktı. Bu sefer Ermeniler, Vali Yezid b. Useyd es-Sülemî'nin kötü muamelesi ve ağır vergi yükünü bahane ederek ayaklanmışlardı.³⁹ Ancak, Mansur'un bölgeden ayrılması bir fırsattı ve belki de Ermeniler bunu değerlendirmek istemişlerdi.

Mansur'un hilafeti döneminde de (136–158/754–775) Ermeni isyanları durmak bilmedi. Ermeniyeye valileri sık sık değiştiriliyor ve bunlardan her biri Ermenileri memnun edecek kolaylıklar sağlamak yönünde gayret göstermelerine⁴⁰ rağmen, bu toplumu memnun edememişlerdi. Ermeniler, kendilerine sağlanan bu imkânları âdeta görmüyorlar, bilhassa Ermeni toprak ağaları, saltanatları ellerinden çıktığı için, İslâm hâkimiyetini hiç hazmedemiyorlardı.⁴¹

Bazen Ermeniyeye valilerinin yanlış tutumlarının,⁴² ama daha çok İslâm hâkimiyetini kabullenememenin ve her fırsatta bundan kurtuluş yollarını aramanın ortaya çıkardığı Ermeni ayaklanmaları, çok sayıda Müslüman kanına, kıyımına mal oldu.

Bu isyanlarda öncelikle Ermeniyе'nin farklı yerlerinde bulunan Müslüman görevliler birer birer Ermeniler tarafından katledildiler.⁴³ Başta Dvin'de olmak üzere, Şirak bölgesindeki Kumayir kasabasında ve Erzurum'da bulunan Müslümanlar Ermeni kıyımına uğradılar.⁴⁴ Ermeniler, ortaya koydukları isyan hareketleri ve Müslümanlara karşı giriştikleri kıyımlarda, o dönem de yalnız değillerdi, arkalarında başta Bizanslılar olmak üzere, Gürcüler ve başka toplumlar da yer almışlardı.⁴⁵

Harun er-Reşid, bu dönem Ermeni isyanları ve bunların Müslüman halka verdiği zararın önüne geçme yönünde yeni ve etkili bir siyaset yürüttü. Ermeniyе'nin hilâfet için de stratejik bir önemi haiz olduğu ve buranın Bizans'ın eline geçmesinin büyük bir tehlike arzedeceği artık daha çok kavranmıştı.⁴⁶ Buranın korunması için öncelikle bölgede hilâfetten kopmak isteyen Müslüman gurupları sindirmek ve Ermeni isyanlarını da bastırmak gerekiyordu.⁴⁷

Harun er-Reşid, gerek bölgedeki Müslüman rakip güçleri kendi aralarında zaafa uğratmayı ve gerekse Bagratuni Aşot Misaker'e, İslâm hâkimiyetine bağlı kalmak suretiyle, Kral unvanını vererek, Ermeni rahatsızlığını bastırmak becerisini ortaya koydu. Halife, bu uygulamayla hem Bagratunilerle diğer Ermeni aileleri arasında denge kurmayı ve hem de Ermeniyе'den Bizans ülkesine göçün önüne geçmeyi planlıyordu.⁴⁸

Nitekim Harun er-Reşid'in bu olumlu ve ılımlı siyaseti meyvesini vermiş oldu. Ermeniler bu uygulama ve siyasetten memnun kalmışlardı. Ermeni tarihçileri de bu siyaseti yumuşak bir idare tarzı olarak değerlendirerek, bu dönem hilâfete karşı memnuniyetsizliğin kalmadığını, Ermeniyeye halkının refah ve sükûnet içinde yaşadığını kaydetmişlerdir.⁴⁹ Ancak Harun er-Reşid'in Ermenilere karşı yürüttüğü siyaset, ilerleyen zamanda bu toplumun yeni haklar talep etmeleri ve bağımsız bir Ermeni hâkimiyeti kurma yönelişlerine yol açması bakımından sıkıntıları çıkaracaktır.⁵⁰

Harun er-Reşid'ten sonra İslâm dünyasındaki iç kargaşa, Ermeni ayaklanmalarının yeniden ortaya çıkması ve hızlanmasına neden oldu. Daha önce hilâfet tarafından kendisine Krallık unvanı verilen Aşot Misaker ve yakın adamlarının öncülüğünde girilen saldırılarla yeniden

Müslüman kanı akıtılmağa başlanmıştı.⁵¹ Bunun üzerine Türk komutan Buğa el-Kebîr bölgeye gönderildi ise de (852), Ermeni hareketine kalıcı bir çözüm getirilemedi.⁵² Bilakis Bagratuni ailesi her gün biraz daha güçleniyor ve kendi düşünceleri yönündeki adımlarını sıklaştırıyordu. Bu sırada (861) kendi içinde iyice karışmış olan Abbâsî devleti, Ermenilerle iyi ilişki kurma ve onları idareye yaklaştırma siyasetini tercih etmek zorunda kaldı.⁵³ Bu düşünceden hareketle Bağdat'ta tutuklu bulunan Ermeni ümerası serbest bırakıldı.⁵⁴ Ancak Ermeniye'ye dönen bu insanlar, hilâfete karşı ayaklanmakta gecikmeyerek bir kısım başarılar da elde etmiş oldular.⁵⁵

IX. asrın ikinci yarısı, Bagratlı Büyük Aşot I öncülüğünde Ermeni birliğinin sağlandığı dönem oldu. I. Aşot (855-890), Dvin'deki Müslüman valiye bağlı olarak uzun süre Ermeni toplumunun idaresini yürüttü.⁵⁶ Bu Ermeni prensi, akıllı ve ılımlı gidişatıyla idaresinde beğeni topladı. Aşot, hilâfet tarafından da "İşhanlar işhanı" unvanı ile Krallık tacına layık görüldü.⁵⁷ Abbâsî devleti ile iyi geçinen Aşot, Bizanslıları da ihmal etmemiş, bu devletle de ittifak kurma yoluna gitmişti.⁵⁸ Böylece Aşot, iki devlet arasında denge kurmanın yanında, rakip güçlere karşı girişeceği mücadelelerde önemli de bir destek sağlamış oluyordu.⁵⁹

Bu gayretler sonucu büyük ölçüde sağlanan Ermeni birliği, Müslümanlara karşı daha rahat bir bağımsızlık hareketi sürdürecektir ve Ermeniler bu temeller üzerine iki asır en güçlü dönemlerini yaşayacaklardı.⁶⁰ İslâm dünyasının içinde bulunduğu bölünmüşlük hali ve zor şartları da Ermenilerin lehine olacaktır.

Nitekim Aşot'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu I. Simbat (890) ve diğer prensler döneminde Ermeniler, Bizanslıların da yardımıyla, bazen bağımsız bir duruma gelmiş ve Müslümanlar zor anlar yaşamışlardır.⁶¹ Bilhassa bu süreçte (915-928) oluşturulan Ermeni çetelerinin düzenledikleri ani baskınlarla Müslümanların canlarına, mallarına kıyılmış, buldukları merkezleri harabeye çevrilmişti.⁶²

SONUÇ

Müslümanların Ermeniyede gerçekleştirdikleri ilk fetih hareketleriyle İslâm hâkimiyetine alınan Ermeniler, gerek haraç ve cizye ödemelerinde ve gerekse dinî hayatları, sosyal yaşantılarında büyük kolaylıklar gördüler. Ermeni tarihinde bir dönüm noktası oluşturan bu durum, aynı zamanda bu toplumun Bizans ve Sâsânî baskısından kurtuluşu anlamına geliyordu. Ancak Ermeniler, İslâm hâkimiyetinin kendilerine tanıdığı bütün imkânlarla rağmen, Emevîlerin ilerleyen zamanlarında ve Abbasî Hilâfetinin başından itibaren, fırsat buldukça isyan hareketlerinden geri durmadılar. Abbasî idaresinin zaafa uğradığı ve İslâm dünyasında bölünmelerin ortaya çıktığı sırada Ermeni isyanları önlenemez oldu. Bu hareketlerin önüne geçmek için Halifelerin başvurdıkları farklı yöntemler de sonuçsuz kaldı. Bizanslıların tahrik ve yardımını gören Ermeniler, o zaman da, bölgede çeteler kurarak, düzenledikleri ani baskınlarla Müslümanların canlarına, mallarına kıymış, buldukları merkezleri harabeye çevirmişlerdi. Buna göre Ermenilerin Müslüman idarelere karşı Orta ve Yakınçağlarda hep aynı yolu izledikleri anlaşılmaktadır.